

ПРИСЯЖНЮК Л. Ф.

Київський національний лінгвістичний університет

ПОЕТИКА ЗМІНЕНИХ СТАНІВ СВІДОМОСТІ: СЕМАНТИЧНИЙ І НАРАТИВНИЙ АСПЕКТИ

У статті розглядаються методологічні проблеми аналізу глибинної семантики тексту, зокрема вивчається поетика змінених станів свідомості крізь призму семантичного й сюжетно-композиційного напруження. Автор статті пропонує методику аналізу змінених станів свідомості як сукупності вербальних і персонажних образів. Явища художньої семантики аналізуються з позицій когнітивно-поетологічного та когнітивно-нарративного підходів.

Ключові слова: змінені стани свідомості, семантичне напруження, сюжетно-композиційне напруження.

В статье рассматриваются методологические проблемы анализа глубинной семантики текста, в частности, изучается поэтика измененных состояний сознания сквозь призму семантического и сюжетно-композиционного напряжения. Автор статьи предлагает методику анализа измененных состояний сознания как совокупности вербальных и персонажных образов. Явления художественной семантики изучаются с позиций когнитивно-поэтологического и когнитивно-нарративного подходов.

Ключевые слова: измененные состояния сознания, семантическое напряжение, сюжетно-композиционное напряжение.

The article focuses on methodological issues of literary semantics analysis. In particular, the poetics of altered states of consciousness is analysed from the perspective of such textual phenomena as tension and suspense. The author of the article suggests a new approach to altered states of consciousness in fiction where they are represented in the system of verbal and personage images. The research is conducted within the framework of cognitive poetics and cognitive narratology.

Keywords: altered states of consciousness, tension, suspense.

Мета цієї статті полягає у встановленні специфіки втілення змінених станів свідомості (далі ЗСС) в семантичній і нарративній площинах художнього тексту. Зазначена мета передбачає вирішення таких **завдань**:

1) надати визначення ЗСС як частини образного простору художнього тексту; 2) описати методику аналізу ЗСС; 3) виокремити засоби втілення ЗСС у семантичній і нарративній структурах художнього тексту; 4) визначити поняття “семантичного” й “сюжетно-композиційного напруження”; 5) встановити засоби створення напруження в текстових фрагментах, які втілюють ЗСС.

Актуальність статті визначається загальною спрямованістю сучасних філологічних студій на пошук нових шляхів до розкриття

прихованих смислів художнього тексту, встановлення його концептуальної будови, виявлення специфіки тих знань про світ, які зумовлюють функціональну значущість окремих текстових елементів.

Об'єктом дослідження цієї статті є змінені стани свідомості як складник образної системи художнього тексту.

Предметом нашого вивчення є засоби створення текстового напруження у фрагментах, які втілюють ЗСС на вербальному й сюжетно-композиційному рівнях.

Новизна дослідження полягає в тому, що в ній *уперше* змінені стани свідомості аналізуються як частина образної системи художнього тексту, а текстове напруження розглядається на двох рівнях – семантичному та сюжетно-композиційному.

Змінені стани свідомості є насамперед предметом вивчення психології, у межах якої вони трактуються як нетривалі психосоматичні відхилення, які виникають у психічно здорових людей під впливом психотропних засобів, стресу, медитації, сну, творчого акту, тощо [1:3–5]. Вони можуть супроводжуватися такими характерними симптомами: зміною мислення; порушенням відчуття часу; втратою контролю; зміною емоційного стану, образу тіла, смислу й значення; викривленням сприйняття; відчуттям відродження; підвищеною чутливістю до навіювання [там само: 8–11].

Увагу лінгвістів ЗСС привернули завдяки змінам, які вони спричиняють у вербальній поведінці людини [2]. У аспекті їх вивчення в художній семантиці ЗСС можуть розглядатися з трьох позицій. По-перше, вони є однією зі сторін вивчення психологічного портрету автора тексту, оскільки акт творчості супроводжується цими станами [1:36–46]. По-друге, ЗСС є частиною образної системи художнього тексту. Зрештою, сам художній текст може слугувати засобом, який спричиняє ЗСС [3:411–430].

Ми визначаємо ЗСС як художнє втілення альтернативних форм свідомості в сукупності вербальних і персонажних образів. Наша увага саме до *поетики змінених станів свідомості* зумовлена необхідністю вирішення методологічних проблем, пов'язаних з вивченням глибинної семантики художнього тексту. ЗСС, як одиниця концептуальної царини художнього тексту, відрізняється

від її інших елементів, репрезентованих мережею концептів, архетипів і базових опозицій, здебільшого виражених одним іменем. ЗСС є альтернативною концептуальною моделлю, яка, на нашу думку, існує у вигляді парабол. Останні, слідом за М. Тернером, розуміємо як маленькі сценарії, що упорядковують досвід людини, уможливлючи її орієнтацію в навколишньому світі [4:14]. Оперування такими знаннями забезпечується параболічним мисленням, яке полягає в проектуванні змісту мовних одиниць одна на одну [5:107], накладанні однієї історії на іншу [4:V].

Традиційно побудова схеми аналізу текстових концептів і базових опозицій відбувається таким чином: проведення компонентного аналізу лексем на їх позначення в мові, накладання отриманої семантичної мережі на текст з метою виокремлення засобів втілення таких концептуальних моделей у художньому тексті [6:55–64]. Вивчення ЗСС потребує особливого підходу, оскільки компонентний аналіз лексем на позначення цього явища (наприклад, в англійській мові *altered, states, consciousness*) не є ефективним для виділення показників ЗСС у художньому тексті.

Вирішення цієї проблеми полягає насамперед у залученні здобутків інших гуманітарних дисциплін, зокрема філософії та психології. Таким чином, аналіз ЗСС як частини образного простору художнього тексту складається з декількох етапів.

Перший етап передбачає виділення фрагментів, що містять описи ЗСС, і відбувається на основі ідентифікації чинників ЗСС і симптомів, які супроводжують ці стани. На другому етапі шляхом контекстуально-інтерпретаційного аналізу виокремлюються засоби вербального втілення ЗСС в образній системі художнього тексту. Наступний рівень аналізу ЗСС передбачає звернення до персонажної системи, що, в свою чергу, пов'язано з необхідністю перегляду ролі системи персонажних образів у лінгвістичних дослідженнях художнього тексту.

Традиційно образ персонажа пов'язувався насамперед з літературознавчими студіями та або ж повністю виключався з лінгвістичного аналізу тексту, або ж відігравав другорядну роль. Звернення до концептуальної будови художнього тексту й виділення його антропоморфних рис зумовило залучення підходу, який враховує психологічний, мовний та текстовий аспекти. Отже,

персонаж розглядається як віртуальна мовна особистість, певний психологічний тип і частина образної системи художнього тексту, в якій письменник втілює своє уявлення про виникнення та розвиток ЗСС.

З метою виявлення особливостей втілення ЗСС в образній системі художнього тексту звертаємося до текстового напруження. Розгляд ЗСС крізь призму засобів створення текстового *напруження* відкриває нові перспективи для подальших лінгвістичних студій, додаючи до методів традиційної лінгвістики, яка відштовхувалася від правильного, гармонійного, нові підходи, які мають справу з різноманітними відхиленнями, дисонансом [7:15]. У такому ракурсі по-новому постає й проблема дослідження “емотивної дифузності” художнього тексту, в якому “емоційність розмивається, розчиняється в його тканині, створюючи не завжди видиму емоційну атмосферу, що ухиляється від кристалізації та категоризації, проте резонує зі сприйняття читача” [8:381], внаслідок чого досягається відхилення від “звичного рівня енергетики” [9], що й забезпечує породження художньої образності. Таке відхилення може відбуватися як в межах вербальної образності, так і на сюжетно-композиційному рівні художнього тексту. У зв’язку з цим ми пропонуємо розгляд текстового напруження в двох ракурсах: як семантичне (англ. *tension*) та сюжетно-композиційне (англ. *suspense*).

Семантичне напруження – це стилістичний ефект, створений внаслідок використання стилістичних прийомів і експресивних засобів на усіх мовних рівнях: фонетичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному та на рівні семасіології.

Інший тип напруження – *сюжетно-композиційний* – пов’язаний з особливостями системи образів персонажів та передбачає таку побудову сюжету й композиції, внаслідок якої створюється конфлікт. Такий конфлікт може мати місце як у зовнішньому спілкуванні, так і в системі внутрішнього Я персонажа. Вербалізація конфлікту і, відповідно, напруження відбувається за допомогою маркерів конфліктності, слів семантичного поля “напруження”, куди входять лексичні засоби, безпосередньо пов’язані з семантикою “напруження” (*suspense*), слова на позначення страху (*fear, dreadful*); знервованості (*irritated*); небезпеки; безпорадності (*danger*). Напруження в системі персонажних образів передається також

внаслідок використання слів, у семантиці яких міститься силова динаміка. Прикладами можуть слугувати дієслова з семантикою підпорядкування, примусу, перешкоди; каузативу, припинення дії, продовження дії, допустові й причинно-наслідкові сполучники, прийменники *against, despite*. До одиниць на позначення спричинення дії належать і такі, що позначають почуття, наприклад, *love, hate*, а також лексеми, які входять до семантичного поля “відношення сили” (наприклад, *force, power, strength, effect, influence, energy*) (див. [6:52–55, 107–112]).

Обидва зазначених види текстового напруження є взаємопов’язаними, оскільки вираження сюжетно-композиційного напруження залежить від семантики мовних одиниць. Водночас, створення семантичного напруження неможливе без звернення до наративної площини тексту.

Розглянемо детальніше зазначені типи напруження на прикладі фрагментів, що втілюють ЗСС у романі І. Стоуна *Lust for Life*. Аналіз цього твору дозволяє виокремити три основні етапи розвитку ЗСС, які виникають у процесі творчості: 1) свідоме намагання художника увійти в ЗСС; 2) переживання ним такого стану; 3) вихід зі ЗСС, що завершується поверненням до нормального стану свідомості або ж виникненням патологічного хворобливого стану. Перший етап можна проілюструвати за допомогою такого прикладу:

Vincent knew that to attain the high yellow note which dominated his Arleasian canvases he had to be on edge, strung up, throbbingly excited, passionately sensitive, his nerves rasped raw. If he allowed himself to get into that state, he could paint again as brilliantly as he had before. But the road led to destruction [10:262].

Намагання художника отримати ідеальний колір (*to attain the high yellow note*) пов’язане з досягненням крайнього вияву почуттів. Семантичне напруження є результатом використання прийому градації (*on edge, strung up, throbbingly excited, passionately sensitive, his nerves rasped raw*). У цьому ж уривку міститься й попередження про небезпеку ЗСС, що можуть спричинити руйнацію особистості.

У наступному фрагменті представлено ЗСС як стимул творчості:

His powers came back; his sense of the universal rhythm of nature, his ability to smash off a large canvas in a few hours and flood it with

glaring, brilliant sunshine. Each day saw a new picture created; each day saw a rise in his emotional gauge. He painted thirty seven canvases without a pause [10:263].

У момент творчого піднесення, що супроводжується ЗСС, художник відчуває надзвичайну насагу. Зниження свідомого контролю стає причиною спалаху більш інтенсивних, ніж у нормальному стані, емоцій [1:6]. Митець здатний творити дива, з кожным днем досягаючи все більшого. Сила впливу картин персонажа підкреслюється за допомогою метафори *flood it with glaring, brilliant sunshine*. Семантичне напруження досягається шляхом використання паралельних безсполучникових конструкцій. Незвична енергійність художника втілюється за допомогою мовних одиниць *smash off, flood, rise*, які містять семи *violently, noisily, large number of something, increase*, пов'язані з відхиленням від норми.

Водночас, стан ЗСС не може бути довготривалим, оскільки спричиняє фізичне й емоційне виснаження. У тексті це знаходить своє вираження як розрядка напруження. Наприклад:

One morning he awoke feeling lethargic. He could not work. He sat on a chair. He stared at a wall. He hardly moved all through the day. The voices came back to his ears and told him queer, queer [10:265].

У наведеному прикладі спостерігаємо деструктивні наслідки ЗСС. Відбувається редукція емоційної активності [1:6], що втілюється шляхом вживання дієслів, які позначають відсутність здатності до дії, сповільнену реакцію (*could not, stared, hardly moved*). Прикметник *lethargic*, який містить семи *no energy, no interest* (відсутність енергії, відсутність інтересу), передає знижений рівень емоційності. Змінюється й ритмічна побудова фрагменту: уповільнення темпу пов'язане з використанням паралельних синтаксичних конструкцій.

Перейдемо до аналізу сюжетно-композиційного напруження у фрагментах, які реалізують ЗСС. Слід зазначити, що на відміну від інших доміантних текстових концептів, в яких такий вид напруження є результатом внутрішнього та зовнішнього конфлікту персонажа (порівняйте СВІЙ/ЧУЖИЙ [6:122–178]), в проаналізованих фрагментах ЗСС реалізуються лише всередині Я головного героя. Наведемо приклад художнього відображення ЗСС в романі Ф. М. Достоєвського “Преступление и наказание”:

Впрочем, на этот раз страх встречи со своею кредиторшей даже его самого поразил по выходе на улицу. "На какое дело хочу покуситься и в то же время каких пустяков боюсь! – подумал он со странною улыбкой. – Гм... да... всё в руках человека, и всё-то он мимо носу пронесит, единственно от одной трусости... это уж аксиома... Любопытно, чего люди больше всего боятся? Нового шага, нового собственного слова они всего больше боятся... А Впрочем, я слишком много болтаю. Оттого и ничего не делаю, что болтаю. Пожалуй, Впрочем, и так: оттого болтаю, что ничего не делаю. Это я в этот последний месяц выучился болтать, лежа по целым суткам в углу и думая ... о царе Горохе. Ну зачем я теперь иду? Разве я способен на это? Разве это серьезно? Совсем не серьезно. Так, ради фантазии сам себя тешу; игрушки! Да, пожалуй что и игрушки!" [11].

У наведеному уривку причиною виникнення ЗСС є внутрішній конфлікт, породжений роздвоєнням особистості головного персонажа. Саме тому формою втілення ЗСС у цьому фрагменті є аутодіалог. Частина Я-особистості головного героя прагне подолання усталених моральних норм, у той час як інша частина його Я застерігає від такого вчинку. Внутрішнє емоційне напруження Раскольнікова є настільки сильним, що спричиняє зміни в перебігу психічних процесів. Останнє виявляється в порушенні концентрації уваги, пам'яті, здатності до перевірки реальності, а також у розмиванні кордонів між причиною та наслідком. У такому стані можливими є співіснування протилежних ставлень до одного об'єкту [1:6]. Внутрішнє сум'яття втілюється шляхом використання риторичних запитань, накладання образів і різнопланових асоціацій, порушення логічного зв'язку між фразами. Використання синтаксичної фігури умовчання сприяє створенню ефекту плутаності думок, розгубленості персонажа. Форма викладу наближається до потоку свідомості.

Таким чином, змінені стани свідомості як частина образної системи художнього тексту є художнім втіленням таких альтернативних форм свідомості в сукупності вербальних і персонажних образів. Виділення текстових показників репрезентації цього образу пов'язане з залученням теоретичних розробок у галузі

психології. Так, необхідним є виокремлення чинників ЗСС і симптомів, що супроводжують їх.

Втілення ЗСС в образній системі художнього тексту супроводжується створенням семантичного й сюжетно-композиційного напруження.

Особливостями створення семантичного напруження при втіленні ЗСС є художнє представлення зміни звичного ритму сприйняття персонажем дійсності. Уповільнення чи прискорення такого ритму відображується шляхом експресивності синтаксичної організації художнього тексту (використання паралельних і безсполучникових конструкцій, тощо), а також семантики мовних одиниць. Специфікою створення напруження на сюжетно-композиційному рівні є виникнення конфлікту між частинами Я персонажа.

Перспективою дослідження є аналіз концепту ТВОРЧИСТЬ в ракурсі ЗСС, а також вивчення ЗСС на концептуальному рівні художнього тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Tart Ч.* Измененные состояния сознания / Ч. Тарт; [пер. с англ. Е. Филиной, Г. Закарян]. – М. : Изд-во Эксмо, 2003. – 288 с.
2. *Spivak D. L.* Linguistics of Altered States of Consciousness: Problems and Prospects / D. L. Spivak // *Journal of Quantitative Linguistics*. – 2004. – Vol. 11, № 1–2. – P. 27–32.
3. *Tsur R.* Toward a Theory of Cognitive Poetics / R. Tsur. – Amsterdam etc. : Elsevier Science Publ., 1992. – 573 p.
4. *Turner M.* The Literary Mind / M. Turner – N.Y. : Oxford Univ. Press, 1996. – 187 p.
5. *Белехова Л. І.* Образний простір американської поезії: лінгвокогнітивний аспект : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Белехова Лариса Іванівна ; Київськ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2002. – 476 с.
6. *Присяжнюк Л. Ф.* СВІЙ / ЧУЖИЙ в образній системі романів Г. Гріна: семантико-когнітивний аспект : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Присяжнюк Людмила Федорівна ; Київськ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2007. – 243 с.
7. *Fill A.* Das Prinzip Spannung. Sprachwissenschaftliche Betrachtungen zu einem universalen Phänomen / A. Fill. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2003. – 206 S.
8. *Воробьёва О. П.* Художественная семантика: когнитивный сценарий / Ольга Петровна Воробьёва // *С любовью к языку : сб. науч. тр. : посвященный Елене Самойловне Кубряковой*. – М. ; Воронеж : ИЯ РАН, Воронежск. гос. ун-т, 2002. – С. 379–384.
9. *Tsur R.* Aspects of Cognitive Poetics [Електронний ресурс] / R. Tsur. – Режим доступу : www.tau.ac.il/~tsurXX/2.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. *Stone I.* Lust for Life. A Biographical Novel of Van Gogh / I. Stone– N.Y. : New American Library, 1964. – 509 p.
2. *Достоевский Ф. М.* Преступление и наказание : роман в 6 ч. / Ф. М. Достоевский / [отв. ред. Э. М. Лемперт]. – М. : Детская литература, 1959. – 537 с.